

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

TÖRTÉNELEM ÉS/VAGY REGÉNY

Hayden White *Metahistory* (1973) című könyve korántsem volt előzmény nélküli, sokan mégis e könyv hatásának is tulajdonítják, hogy történetírás és szépirodalminak nevezett elbeszélés közeli rokonságba került egymással a legutóbbi fél évszázadban.

A huszadik század elején egészen más vélemény számított irányadónak. „A »történelmi« regény számomra [...] *olcsóságra* van kárhozthatva, egyszerűen azért, mert rendkívüli föladatot jelent.” Henry James írta ezt 1901-ben (James 1987. 332.). Véleményének különös súlyt ad az a tény, hogy arról a nyelvterületről származik, amelyet a magyar közvélemény – igaz, helytelenül – e műfajváltozat keletkezésével társít. Nem kevésbé határozott elutasítás található abban a nagy hatású könyvben, amely az angol regényolvasó közönség elemzését kezdeményezte a két világháború között. Szerzője a következőképpen érvelt: „mindennek a fölládozásával egyértelmű, ha valaki félreteszi a jelenkori beszédmód ritmusát és a múlt nyelvéhez tér vissza. A kritikus ezért nem veheti komolyan a történelmi regényeket.” (Leavis 1965. 262.)

Hasonló vélemény Magyarországon is megfogalmazódott. Kemény Zsigmond már 1852-ben érzékeltette, milyen kísértéssel kell szemben állnia az általa is képviselt műfajváltozat szerzőjének: „Voltak, kik azon kor nyelvét utánozták, melyről meséltek. / De az ily kísérlet, ha sikerülne is – mi eddig nem történt – a művészettől annyi áldozatot kívánna, mit megadni nem szabad.” (Kemény 1971, 172.) Két évvel később másféle – talán még súlyosabb – kifogást fogalmazott meg, amidőn olyan művekkel szemben érezte fönn tartását,

Annyi bizonyos, hogy a jelenkori történelmi regény nem kapcsolható egyértelműen a posztmodernséghez. Az irodalomtörténet nem támasztja alá a föltevést, amely szerint „a holokauszt és a Gulag [...] nyitotta meg az utat a »posztmodern« történelmi regény előtt”...

amelyekben a „képzelődést zsbbasztotta az ismert tények terhe” (Kemény 1971. 356.). A huszadik században élesebben érvelt olyan szerző, aki *Német maszlag, török áfium* (1918) címmel maga is kísérletezett történelmi regénnyel. Laczkó Géza 1937-ben így fogalmazott a *Nyugat* hasábjain: „Történelmi regény tulajdonképpen nincs, illetve minden regény, amely az író korától pár évtizedre nyúlik vissza, már történelmi [...] / »Történelmi regény« kényelmes és tévútra vezető irodalomtörténeti skatulyázás, mert teszem Flaubert híres történelmi regénye, a »Salammbô« rokonnabb a »Madame Bovary«-val, mint az ugyancsak történelmi s megjelenésében vele egy idő (1862) Victor Hugo-féle »Misérables«-lal. [...] »A csehek Magyarországon« [...] inkább a Scott-regényekkel, mint a »Zord idő«-vel tart tárgyi és műfaji rokonságot, mert Kemény Zsigmond történelmi regényei valóban Scotti ellenművek, mind megannyi méltóságos s igazi példamutató tiltakozás a Jósika- és Jókai-féle történelmi locsogás ellen.” (Laczkó 1937. 239.)

Társadalomtudós véleményére is lehet hivatkozni, mégpedig a közelmúltból. „A legtöbb történelmi regény nem kifinomultsága és magasrendű esztétikai minősége révén vonzza olvasóit – állította a lélektan közelmúltban elhunyt kiváló művelője –, hanem azért, hogy játszóteret kínál a történelem átélésére.” (László 2005. 203.) Nyilvánvaló, hogy a történelmi regények döntően járultak hozzá a nemzeti azonosságok megteremtéséhez, különösen viszonylag későn polgárosuló közösségek esetében, amelyekről nem állt távol a fenyegetettség érzése. A tizenkilencedik században, sőt még az első világháború után is közéjük tartozott a magyar. Miként képes fenn tartani és megőrizni önazonosságát a nagyhatalmaknak kiszolgáltatott kis nemzet: ez foglalkoztatta a *Gyulai Pál* és a *Zord idő*, az *Erdély aranykora* és a *Fráter György* szerzőjét, sőt utóbb a *Tündérbert* szerzőjét is. Több közép-európai nemzedék felfogását összegezte 1861-ben Kemény Zsigmond, amidőn úgy fogalmazott: „A nemzeti érzést leginkább táplálja és szilárdítja a kifejlett irodalom.” (Kemény 2014. 224.)

Mivel magyarázhatók az idézett erős fönntartások? Többségük egyrészt arra vezethető vissza, hogy a szóban forgó műfajváltozatban erős a kísértés arra, hogy az idegenek csakis előnytelen színben tűnjenek föl – *A kőszívű ember fiaiban* „a nem magyar szereplők (Palvitzot kivéve) csak negatív értékű cselekvésekkel szerepelnek” (László 2005, 211) –, másrészt egymástól eltérő létformához tartozó szereplők érintkeznek egymással: Pierre Kutuzovval beszélget a borogyinói csata előestéjén, és Napóleon néhány szót intéz a sebesült Andrej herceghez az austerlitz-i ütközet után. Kutuzov és Napóleon megítélésekor az olvasó előzetes ismeretei latba esnek. Bezuhov és Bolkonszkij esetében ilyenekkel aligha kell számolni.

Lukács György Sir Walter Scott műveivel indította a történelmi regényről írt könyvét, és még újabb magyar szakíró is „műfajalapító”-nak nevezte a *Waverley* íróját (Bényei 2007. 62.). Az összehasonlító irodalomtörténészek szerint e föltevés egyértelműen hibás. Még az angol szakirodalom is a tizenhetedik század második felének francia szerzőitől eredezteti a történelmi regény kialakulását, amikor „a reneszánsz humanizmus tudós hagyományára támaszkodva, komoly hatású értekezők hangsúlyozni kezdték a távolságot történeti és regényszerű művek között” (Maxwell 2009. 11.). A történelmi regény már a francia „nagy század”-ban a nemzeti azonosság tudatát erősítette. A kezdeményezők közé olyan kiváló szerző tartozott, mint Madame de La Fayette, aki *L’histoire de la Princesse de Montpensier* (1662) címmel a Szent Bertalan-éj elbeszélésére vállalkozott. E művében a katolikus hitre áttérő Chabanes gróf az egyetlen „kitalált” főszereplő. Felekezeti háborúság jelenik meg a háttérben, míg szerelmi történet játszódik az előtérben. Az elmondottak „regénynek” minősülnek. A kulcsszó a féltékenység. A jelenkor távlatából a lélektani árnyaltság számíthat a mű fő erényének. Amikor Montpensier herceg megpillantja Chabanes gróf holttestét: „Először a szánalomra méltó látvány megdöbbenéssel töltötte el; azu-

tán fölébredt benne a barátság, és fájdalmat érzett, de a vélt sértettség miatt végül öröm lett úrrá rajta, kellemes hatású volt azt látnia, hogy a sors keze bosszút állt.” (La Fayette 1956. 30, 31, 50.) La Fayette későbbi alkotása, a *La Princesse de Clèves* (1678) lényegesen hosszabb terjedelme miatt is a legkorábbi történelmi regények egyikének tekinthető. II. Henrik udvarának bemutatásával kezdődik, ám a címszereplő ezúttal már kitalált személy.

César de Saint-Réal „nouvelle historique” alcímmel beszélte el *Don Carlos* (1672) sorsát, és jegyzeteivel azt sugallta, hogy ténylegesen megtörtént eseményekkel foglalkozott. Ezt a mintát követte utóbb Stéphanie-Félicité du Crest (comtesse de Genlis), amikor *La Duchesse de La Vallière* (1804) címmel adta közre a Napkirály egyik szeretőjének történetét, „roman historique”-ként, szintén jegyzetekkel. Valószínű, hogy Walter Scotthoz hasonlóan Jósika Miklós, különösen pedig Eötvös József, aki nagyon sok francia művet olvasott, ilyen példákat követett a „Korrajz első Mátyás király idejéből” alcímű *A csehek Magyarországon* (1839), illetve a *Magyarország 1514-ben* (1847) megírásakor. Kemény Zsigmond első nyomtatásban megjelent, *Gyulai Pál* (1847) című regényében már mellőzte a kései 16. századra vonatkozó forrásainak állandó megjelölését, ily módon távolodva a „korrajz” eszményétől s közelítve az öntörvényű világot teremtő műalkotásához. Ha szabad Ricoeur egyik szembeállításához folyamodni (Ricoeur 2000. 32.), a múlt fölidézésének (évocation) háttérbe szorításával a történelem kutatását (recherche) állította előtérbe. Így kapott mélységet a címszereplő jelleme. Ugyanez érvényes Martinuzzi és Turgovics alakjának megformálására a *Zord időben* (1857–62): az ő személyiségük szintén történés; változó jellemvonásaikat az olvasónak kell időről időre újra összerakni.

Franciaországban a történelmi regény a tizennyolcadik században már intézményszerű műfajnak számított, annak is köszönhetően, hogy néhány évtized alatt körülbelül kétszáz olyan regény jelent meg, amely vagy emlékirat alapján készült, vagy emlékiratnak tüntette föl magát. Philippe Lejeune és mások munkái nyomán kétségbe is vonható az egyértelmű szembeállítás önéletírás és regény között, hiszen mindkettőben óhatatlanul is szóhoz jut a kitaláltság (fikcionalitás). *A három testőr* (1844) előszavának első mondata szerint ez a mű a *Mémoires de M. d'Artagnan* (1700) alapján készült. Dumas elhallgatta, hogy ennek az „emlékezésregény”-nek Gabien Courtilz de Sandras (1644–1712) a szerzője. 1746–47-ben Nicolas Lengler du Fresnoy nyolc kötetben gyűjtötte össze az addig írt legjelentősebb alkotásokat *Recueil de romans historiques* címmel.

Ismeretes, hogy a műfajok elmélete és története nem ismer egységes szaknyelvet. Scott a romance elnevezést használta, részint emlékeztetve arra, hogy fiatalkorában verses elbeszéléseket írt, részben utalva a romance és novel megkülönböztetésére, melyet Clara Reeve *The progress of romance through times, countries, and manners* (1785) című könyvében körvonalazott. Francia, sőt magyar irodalmárok is kísérleteztek e szembeállítás meghonosításával, ám szakíróink többsége nem követte az angol-szászok példáját, akik az idősb Dumas könyveit is a „historical romance” megjelöléssel emlegetik (Dos Passos 1968. 25, 32.).

Noha a történelmi regénynek nevezhető alkotások szerepe lényegesen változott az idők során, meglepő bizonyos szerkezeti elemek ismétlődése. Számottevő részüknek cselekménye *valamely ostrom vagy csata köré szerveződik*. Ennek korai példája Madame de Scudéry *Le Grand Cyrus* (1649–53) című, Sardis ostromáról írt könyve, melyből Scott sokat kölcsönzött. *A három testőr* központi eseménye La Rochelle ostroma, Eötvös említett regényében Telegdi István kerti lakának bevételéről, Gárdonyi Géza népszerű könyvében, az *Egri csillagokban* (1899) a címben szereplő vár 1552. évi török ostromának kudarcaól olvashatunk. A sok 19. századi példával meglepő folytonosságot mutatnak a második világháború utáni regények: Claude Simon mű-

ve, a *La Bataille de Pharsale* (1969) már címével is Julius Caesar és Pompeius K. e. 48. augusztus 9-én lezajlott csatájára, José Saramago művei közül a *História do Cerco de Lisboa* (1989) a portugál főváros 1147-ben vívott ostromára utal, Esterházy Péter *Harmonia caelestis* (2000) című kötetében minduntalan visszatérő elem a törökök és magyarok között 1652-ben vívott vezekényi csata, Georg Maximilian Sebald könyve, az *Austerlitz* (2001) Antwerpen 1832-ben lezajlott francia ostromával foglalkozik. Kemény Zsigmond utolsó regényének (*Zord idő*) eredetiségét bizonyítja, hogy Buda 1841-ben végrehajtott török elfoglalását a város főbírójának látószögéből ostrom elmaradásaként (paródiaként) jeleníti meg. A regény központi eseménye, a folytonosság megszakadása hiányként jelenik meg. Nem ez az egyetlen jellegzetesség, amely ellentmond annak a föltevésnek, amely szerint „Kemény Zsigmond regényei követik a scotti mintát” (Bényei 2007, 327.).

Az is folytonosságot képvisel a történelmi regény sorsában, hogy az ilyen mű mindig a *földézett történelmi korszaknál későbbi időre, olykor a megírás jelenére is vonatkoztat.* A nagy Cyrus főhőse XIV. Lajos kiváló hadvezérének, a „Nagy Condé” hercegnek (1621–1686) hasonmása. Ez a hagyomány érzékelhető abban, hogy Herczeg Ferenc „elbeszélése”, *Az élet kapuja* (1919) Bakócz Tamás 1513-ban pápaválasztásra tett sikertelen kísérletének megjelenítése áthallásokkal, burkoltan utal Magyarország első világháborús vereségére, Spiró György regénye, *Az Ikszek* (1981) a Kádár-korszakként ismert magyarországi politikai helyzetre céloz. Márai kései művei közül az *Erősítő* (1975) az inkvizícióval foglalkozik, ám egyik lábjegyzete Alexander Dubčeket idézi. Márton László *Jacob Wunschwitz igaz története* (1997) című regényének cselekménye a tizenhetedik század elején játszódik, de a 152. lap a Spartacus-fölkelés egyik kezdeményezőjéhez, a 153. pedig az 1950-es évek elejének egyik keletnémet vezetőjéhez kapcsolja a főszereplő nevét. Péterfy Gergely legújabb könyve, a Kazinczy sorsát megelevenítő *Kitömött barbár* (2014) a jelenre is céloz, amidőn azt sugallja, hogy a politikai hatalom és a parlagság együttes erővel lehetetlenné teszi a független szellemi életet.

A későbbi időszakra vonatkozó, allegorikus értelmezés mindazonáltal a jelentést eltorzító kisajátítás veszélyét is magában rejt. Ennek jellegzetes példája Salamon Ferenc egykorú méltatása a *Zord idő*ről, amely szerint „a regény végén sejteti és megjósoltatja, hogy a köpönyegforgatás magában hordja büntetését” (Salamon 1907, 2: 468.). Hasonló időszerűsítésre példa Mark Twain minősítése 1883-ból, amely szerint az *Ivanhoe* „rang és kaszt iránti tisztelet”-re nevel, olyan szemléletre, amely az Egyesült Államok déli részén élt ültetvényeseket jellemezte, és 1861-ben polgárháborúhoz vezetett (Twain 1982. 500–501.). Nem kevésbé volt torzító Heller Ágnes magyarázata *A véres költőről* (1921), amely Nero császár alakját Szabó Dezső jellemképékként tüntette föl. A *Tündérkertről* (1921) tudtommal először Laczkó Géza állította, hogy „nagyon is a háború előtti irodalmi Magyarország, melynek költő-fejedelme megengedhette magának maga- és faja-tépését” (Laczkó 1922. 1259.), azt sejtetve, hogy Móricz Zsigmond Ady Endre személyisége alapján mintázta meg a szertelen látnok Báthory Gábor alakját, és ebből arra lehetett következtetni, hogy a gyakorlatias Bethlen Gábor Móricz hasonmása. Az alkotás folyamatának távlatából ítélve bizonyára „érdekes az író személyes életének és Bethlennek mint regényhősnek összevetése” (Szilágyi 2013. 299.), a *Tündérkert* a mai olvasó számára mégis több lehet kulcsregénynél. Tóth Gyula figyelmeztetése, mely szerint „[n]incs bizonyítéka annak a feltételezésnek, hogy a *Zord idő* Werbőczijét Kossuthal kellene azonosítanunk” (Tóth 1968. 489.), szintén indokolt, ha a regény hatása foglalkoztat bennünket. Ilyen nézőpontból „Kemény azon általánosabb törekvésével” sem kell számolni, „hogy Pécsi ábrándkergetésével, puhaságával, könnyelműségével a Kossuth (szerint) megfontolatlan, elbizakodott tevékenységét bélyegezze meg” (Imre 1996. 283.).

Egy évtizeddel ezelőtt Hites Sándor nyíltan a *Zord idő* „példázatos olvasásának gyakorlatá”-hoz kapcsolódva, a *Forradalom után* (1850) és a *Még egy szó a forradalom után* (1851) távlatából értelmezte ezt a regényt, szinte értekező műként olvasva az említett két röpiratnál évekkel későbbi elbeszélő alkotást. „Formálisan talán nincs is sok különbség köztük” – állította (Hites 2004. 94, 88). A történetmondás költészet-tani (poétikai), szerkezeti sajátosságaitól hasonló módon eltekintett Bényei Péter, amidőn „amorális”-nak minősítette Martinuzzi György magatartását, aki egy fő alatt kívánta egyesíteni Szent István országát (Bényei 2007. 403.). A történelmi regény példázatszerű, erkölcsi tanításként olvasása nagyon szívós örökség, végső soron a „Historia est magistra vitae” ókori eszményére vezethető vissza. Ennek a szemléletnek a képviselői alapvetően monologikusnak tekintik a történelmi regényeket, így végső soron nem állnak távol attól a felfogástól, amely e műfajváltozatot az ifjúsági irodalom körébe utalja. Barta János nem alaptalanul észrevételezte, hogy a *Zord idő* egyes részei lehetővé teszik a példázatos megközelítést: „Kemény Frangepán Orbán szájába adva, lefesti a korabeli európai korképet is” (Barta 1985. 16.), ám ez annyit jelent, hogy ennek a szereplőnek egysíkú jellemzése ellentétben áll Martinuzzi vagy Turgovics személyiségének összetett megformálásával.

Harmadik gyakori sajátosságként említhető, hogy a történelmi regény szerzője sokszor valamely *történetinek minősített elbeszélés átírására vállalkozik*. Az Erdély aranykorában Jókai olykor szó szerint idézi a székely Cserei Mihály (1669–1756) 1853-ban Kazinczy Gábor által megjelentetett *Históriáját*, Kemény Zsigmond művei közül a *Két boldog* (1852) és az *Özvegy és leánya* (1855–57) a Szalárdi János (1601–1666) által írt *Siralmas magyar krónikának* fölhasználásával készült (amelyet Kemény adott ki 1853-ban), ahogyan Dickens második történelmi regénye, a *Bastille ostromát* és a jakobinus rémuralmat fölidéző *Két város története* (1859) kitalált eseményeinek hátterét is Carlyle *A francia forradalom története* (1837) című munkája ösztönözte. Kosztolányi Tacitus és Suetonius munkája, Móricz Kemény János tatár fogsága alatt készült önéletírása és más források alapján írta *A véres költőt*, illetve a *Tündérkertet*. Mészöly Miklós a *Fakó foszlányok nagy idők évadján* (1983) írásakor Wesselényi István kora tizenennyolcadik századi naplójából, Márton László a háromrészes *Testvériségben* (2001–2003) Mészáros Ignác német szöveg(ek) alapján készült *Kártigámjából* (1772) merített. Az *Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozós változat* – (2013) lapjain Esterházy Péter olvasója a történész Szekfű Gyulára, Kosáry Domokosra és Szűcs Jenőre, sőt a levéltáros Iványi Emma egyik forráskiadványára is található hivatkozást (Esterházy 2013. 68, 75.). Kemény Zsigmondról először 1989-ben megjelent könyvemben igyekeztem hangsúlyozni annak a jelentőségét, hogy a *Zord idő* írásakor e szerző nemcsak 16. századi forrásra, de 19. századi történészek, Szalay László és Horváth Mihály munkájára is támaszkodott. Jókai kései regénye, a *Fráter György* (1893) bizonyíthatja, mennyire különböző történelmi regényeket lehet írni ugyanazoknak a forrásoknak alapján. Kemény a múlt többféle értelmezésének lehetőségét sugallja, Jókai elbeszélőjét viszont „az egyetlen helyes értelmezés eszménye vezérli” (Szegedy-Maszák 2011. 212.). E két szemlélet közül az előbbi lényegében „annak beismerése, hogy egyes (korlátozott) nézőpontok szerint férhetünk *csupán* hozzá a jelenben a múlthoz (ami a történeti megismerés – megértés – viszonylagosság tudatosítását követeli meg tőlünk)” (Gyáni 2010. 191.), és így közelebb áll a legutóbbi évtizedek műveivel, ahhoz a felfogáshoz, amelyet Grendel Lajos első regénye, a kitalált történeti okmányokat értelmező *Éleslövészet* (1981) így körvonalaz: „Ahány forrás, annyi nézőpont. Ami az elbeszélőt lépten-nyomon zavarja, az az el nem hanyagolható körülmény, hogy a különféle felületek között hiányoznak az érintkezési pontok, mintha mindenki *más* történetet írna, s nem ugyanazt a történetet írná *másképpen*.” (Grendel 1981. 25.) A *Jacob Wunschwitz igaz története* – mely-

ről Kálmán C. György elismeréssel írta, hogy „sokszor végigolvasható, mindig újra-értelmezhető” (Kálmán 2002. 108.) – megcáfolja a címét, hiszen ugyanazt az eseményt egymással felelő változatokban beszéli el, például egy gyilkosság „elbeszélésének nagyjából hét variációját” tartalmazza (Bengi 2000. 120.). A címszereplő halálát is többféle módon hozza az olvasó tudomására, majd az utolsó lapon arról tudósít, hogy „páncélba öltözött férfiak” egyike baltával „készül lesújtani” Wunschwitzre. „De ha kiolthatta is a valóságban a kelmefestő életét, erre történetünkben aligha lesz már módja, mert ebben az utolsó pillanatban / véget ér / JACOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETE.” (Márton 1997. 234.) „Aki jogot formál az Igazságra, azt az Igazság elhagyja” – így fogalmaz Pynchon történeti regényének egyik szereplője (Pynchon 1997. 350.).

Az átírásnak mértéke és módja nagyon különböző lehet. Kemény Zsigmond még a cselekmény szintjén is mindig erősen átalakította a kölcsönzött anyagot. Szalárdi krónikájában „a Mikesek brutális nőrablók és a panaszt tevő Tarnóczynének van igazsága, Sára és János titkolt szerelme tehát Kemény kitalálása” (Imre 1996. 277.). Krúdy viszont sokszor átalakítás nélkül másolt a királyregényeihez használt szövegekből. Ez is oka annak, hogy e műveiben „nem tudta érvényesíteni sem atmoszférateremtő erejét, sem látomásos prózája mélységeit” (Márton 1997. 224.). Előfordul, hogy az időszerkezet megváltozására vezethető vissza az átalakítás. Janet Lewis *The Trial of Sören Quist* (1947) című regénye egy jogi eseteket tárgyaló gyűjtemény alapján készült. Előszavában az amerikai író azt állítja, hogy az évszázadokkal ezelőtti történet „fő tényei, sok részlete, sőt a főbb szereplők szavainak egy része inkább történelem, mint regény” (Lewis 1959. 2.). A regényszerűség főként a történetmondás időrendjéből származik. A könyv elején hosszú távollét után falujába visszatérő dán paraszt értetlenül tapasztalja, hogy mindenki elfordul tőle. A múlt utólagos elbeszéléséből tudja meg az olvasó, hogy távollétében az ő meggyilkolásával meggyanúsították, majd kivégezték a falu lelkészét.

A Scott előtti szerzők átmeneti háttérbe szorulását e szerző alkotásainak rendkívüli sikerével is lehet magyarázni. Hatásuk elválaszthatatlan attól az értékőrző (Tory) felfogástól, amely szerint az idézetekkel minduntalan szereplő múlt (a latin ókor, a kelta örökség, a szóbeliség) magasabb rendű, s ennek megfelelően a szerző „kitalált (fictitious) elbeszélések sorát” adja az olvasó kezébe, „amelyek Skócia szokásait (manners) három különböző korszakban kívánják szemléltetni; a WAVERLEY apáink korát, a GUY MANNERING saját fiatalságunkat, A RÉGISÉGBÚVÁR (The Antiquary) a kitalált tizenharmadik század utolsó évtizedét idézi föl”. A sorozat első köteteinek az ajánlója (Scott 1998. 3.) arra figyelmeztet, hogy Scott eleinte – sőt legjobb műveiben (*Old Mortality* 1816, *The Heart of Mid-Lothian* 1818) később is – a viszonylag közelebbi múlttal foglalkozott. A korábbi évszázadokról írt könyvei minduntalan ellentmondásba keveredtek a történetírással. Az *Ivanhoe* (1819) például alaptalanul állította, hogy Oroszlánszívű Richard „beszélt volna angolul, nem is szólva arról, hogy e nyelven balladát írt volna.” „Az *Ivanhoe* legkirívóbb történeti »pontatlansága« az, hogy még I. Richárd korában is erősen érzékelhető lett volna a faji megosztottság hóditók és meghódítottak között” (Scott 1986. 561, XXV.).

A történeti hiteltelenség okozta Scott népszerűségének hanyatlását a megbízható adatolást követelő pozitivisták történetírás terjedésével, a tizenkilencedik század második felében. George Eliot *Middlemarch* (1871–72) című regényében lehet olyan részletet találni, mely szerint egy gyerek „hangosan olvasott attól a szeretett írótól, aki oly sok fiatal boldogságához járult hozzá jelentős mértékben” (Eliot 1965. 616–617.). Hélène, Zola hősnője (*Une page d’amour* 1878) az *Ivanhoe*-t olvasva hiteltelennek találja Torquillstone ostromának leírását, a *The Adventures of Huckleberry Finn* (1884) pedig egyenesen „roncsnak” (wreck) minősíti Scott műveit (Twain 1954. 247.).

A pozitívista távlat magának a történelmi regénynek a létjogosultságát is kétségbe vonta. Sainte-Beuve megróttá Flaubert-t, amiért „ostromot akart létrehozni (faire)” a *Salammbô* (1862) írásakor, és Flaubert így védekezett: „nem teljes mértékig kitaláltam, csak egy kissé eltúloztam (chargé)” (Flaubert 1893. 560.). Ilyen kifogás manapság szinte nevelésnek számíthat, mert a valóságot a kitalálttól (fikciótól) elválasztó határvonal kérdésessé vált, és egyre több figyelem terelődött a különbségre a történelmi és a természettudományokban érvényes tapasztalati (empirikus) tény között. Magyar vonatkozásban is igaz lehet, hogy „amit egykor írói gyengeségként tapasztaltak, az mára poétikai teljesítménnyé lett”. Hites Sándor joggal állapította meg, hogy az utóbbi egy-két évtized irodalmárai azt tekintik a jelenkori történelmi regények erényének, amit a 19. században fogyatékoságnak minősítettek, hiszen Jósika Miklós *Sziklarózsájában* (1864) „a címből kibomló képi hálózat nem kevésbé összetett”, mint Háy János többek által méltatott regényében, a *Dzsigerdilenben* (1996), s ezt csakis azért nem ismerik föl, mert „meglehetősen kevesen olvassák a műfaj 19. századi darabjait”. Talán még azt sem erős túlzás állítani, hogy „az új regények nem lépnek »túl« a műfaj »tulajdonképpen«, romantikus változatán” (Hites 2004. 118–119, 124.). Annyi bizonyos, hogy a közelmúlt s a jelen regényeinek távlatából a múlt is átminősül, és immáron nem eléggé megalapozott az olyan általánosítás, mely szerint „Jósika Miklós, Eötvös József, Jókai Mór és Kemény Zsigmond regényeiben a múltreprezentáció szorosan összekapcsolódott a tanító példázatossággal” (Szirák 2005. 50.), mert nagyon különböző műveket hoz közös nevezőre. Jogos az álláspont, amely kétségbe vonja „annak a belátásnak az érvényesíthetőségét” (Török 2012. 110–111.), amely szerint „az új történelmi regény el akar szabadulni irodalomtörténeti elődjétől” (Kulcsár-Szabó 1999. 1292.).

Annyi bizonyos, hogy a jelenkori történelmi regény nem kapcsolható egyértelműen a posztmodernséghez. Az irodalomtörténet nem támasztja alá a föltevést, amely szerint „a holokauszt és a Gulag [...] nyitotta meg az utat a »posztmodern« történelmi regény előtt”, és az első ilyen mű Umberto Eco *Il nome della rosa* című regénye (1980) lett volna. Az eseményeket elmondó művek története annak is ellentmond, hogy „a mindent tudó elbeszélő kirekesztése” volna a jelenkori történelmi regény megkülönböztető sajátossága (Heller 2010. 28, 61, 66.), mert ilyen elbeszélő nincs a tizenharmadik századi levélregényekben, és a tizenkilencedikben is meglehetősen gyakran fordult elő, hogy a több elbeszélő kizárta a mindentudást – Kleist említett művére vagy Emily Brontë 1847-ben megjelent regényére éppúgy lehet hivatkozni, mint Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* (1853) című „beszélyfüzér”-ére, melynek cselekményében egyébként fontos szerepet játszik az 1789-ben kitört francia forradalom. Henry James munkásságában köztudottan döntő tényező a különböző, sőt egymást cáfoló nézőpontok feszültsége, a *The Sacred Fount* (1901) első személyű történetmondója pedig hangsúlyozottan megbízhatatlan.

A Joyce-nál tíz évvel idősebb J. C. Powys *Porius A Romance of the Dark Age* (1951) című alkotását, amelynek cselekménye 499-ben játszódik, joggal nevezték „metahistorical novel”-nek (Maxwell 2009. 273.), és e minősítés az író némely korábbi könyvére is illik. Mennyiben történelmi regény kifordítása Raymond Queneau művei közül a *Les fleurs bleues* (1965)? Az első fejezet Duc d’Auge 1264. szeptember 25-én viselt dolgairól tudósít, míg a 3. főszereplője, Cidrolin a „jelenkorban” él. A múltból és jelenről szóló részek váltakoznak, ám a múlt egyre közelebbi lesz. Az olvasó arra következtethet, hogy az említett szereplők kölcsönösen álmognak egymásról, a regény vége felé viszont találkoznak. Az amerikai John Hawkes művei közül a *Virginie: Her Two Lives* (1982) tizenegy éves lány naplóját tartalmazza. Az első fejezet szerint Virginie párizsi bérkocsis (taxi) hűga. Egy tűzeset korábbi életének hasonló eseményét juttatja eszébe. Az 1945-ben játszódó ese-

mények után a második fejezet történése 1740-be vezet vissza, mikor Virginie egy előkelő úr szobalánya. A két korszak végig egymást váltja; az író szüntelenül idéz korabeli művekből. Nem kevésbé játszik döntő szerepet a szövegközöttiség a *The French Lieutenant's Woman* lapjain. Fowles alaposan ismerte a XIX. századi Angliát, hiszen évekig tanította a Viktória-kort. Mozgóképpé alakítva is sikert aratott könyve az akkor írt angol regények jellegzetességeit idézi föl, gyakran kigúnyolva őket. Három egymástól eltérő befejezése arra emlékeztet, hogy Dickens is megváltoztatta a *Great Expectations* (1860–3) zárlatát. Az elbeszélő sűrűn utal későbbi eseményekre, és semlegesíti a hatást kitalált és való között: a 36. fejezet szerint a hősnő által vásárolt kancsót „egy vagy két évvel ezelőtt” a történet elmondója vette meg (Fowles 1970. 241.). A 13. fejezet második mondata így hangzik: „Az általam elmondott történet egésze elképzelt” (85.). Pynchon Charles Mason (1728–1786) és Jeremiah Dixon (1733–1779) brit földmérőkről írt regényében Samuel Johnson, Benjamin Franklin, George Washington és Thomas Jefferson is szerepel. „Count Paradicsom” (Pynchon 1959) viszont nyilvánvalóan kitalált személy.

Magyar regényekben is különböző módokon vált kétségessé a határ tényszerű és kitalált múlt között. Szilágyi István *Hollóidő* (2001) című könyvének cselekménye a török hódoltság idejére vonatkoztat. A színhely eleinte a Délvidék lehet, de a legtöbb helynév kitalált. A térképen megtalálható földrajzi név – mint a Szamos folyó, Temesvár vagy Máramaros (Szilágyi 2001. 131, 240, 401.) – csak elvétve szerepel, és az időpont sincs közelebről meghatározva, noha szó esik „az öreg császár” idejéről (40.), amely talán az 1566-ban elhunyt I. Szulejmán korát jelentheti. Többször is utal a szöveg erdélyi fejedelemeire, de mindössze egyszer említődik „János fia” (355), aki minden bizonnyal János Zsigmond. Rakovszky Zsuzsa első regényében, *A kígyó árnyékában* (2002) a képzelet teremtette Ursula Lehmann 1666-ban veti papírra saját élettörténetét, amely jórészt Lőcsén és Sopronban játszódik, és olykor megtörtént eseményről is szót ejt.

A közelebbi múltban is hozgatozott vélemény, mely szerint „a történelem – szemben a fiktív irodalommal – mindig valamilyen szövegen *kívülrre* utal, a valódi múlt-ra” (Lorenz 2000. 140.), a pozitívizmus korának Rankétól származó, 1857-ben Gyulai Pál által is megfogalmazott eszményét ismétli meg, amely szerint „[a] történetíró [...] megtörtént eseményeket beszél el és úgy a mint megtörténtek” (Gyulai 1908. 249.). Bahtyin állítása, hogy „a múlt valóban objektív ábrázolása csak a regényben lehetséges” (Bahtyin 1997. 56.) is kétséget ébreszt, hiszen valódinak nevezhető múlt és tárgyilagosságnak minősített megközelítés vitatható fogalom. „Az általam ismert adatok alapján nem volt olyan konszenzus, amelynek létét – minden bizonyíték nélkül – Bényei állítja” (Szilágyi 2004. 440.). Szilágyi Mártonnak a Dózsa György vezette és Eötvös említett regényében megjelenített parasztfelkelésre vonatkozó helyes észrevételét legföljebb annyival lehet kiegészíteni, hogy 1514 magyarországi eseményeiről nemcsak 1847-ben nem létezett, de alighanem ma sincs közmegegyezés.

Talán még olyan közbülső megoldás sem lehet kielégítő, mely szerint a történeti elbeszélés a „story/discourse” kettősségnek „utalás”-ként (reference) említhető harmadik elemmel kiegészítését igényli (Cohn 1999. 112.). Az sem okvetlenül igaz, hogy „a kitalált elbeszélések megkövetelik, a történetiek viszont kizárják, hogy különbséget tegyünk elbeszélő (narrator) és szerző között” (Hernadi 1976. 252.), mert nem alkotói döntésről van szó. A „teremtett múlt” (Bényei 2007. 120.) előzetes ismereteket tételezhet föl, amelyek különböző olvasók esetében nagyon eltérhetnek egymástól. „Nem létezik olyan szövegszerző, mondat- vagy jelentéstani tulajdonság, amelynek alapján egy szöveg a képzelet műveként (as a work of fiction) azonosítható” (Searle 1975. 325.). Az irodalomtörténészek számolnia kell azzal a lehetőséggel, hogy ugyanannak a szövegnek helyzete megváltozhat az idők folyamán, vagyis fog-

lalkoznia kell azzal, hogy „egy saját korát tárgyazó regény miként válik fogadtatás-történetében historikussá” (Hites 2004. 19.). „Minden jelenben játszó regény hamarosan történelmivé lesz. Csak várni kell” – állítja egy kiváló amerikai regényíró és értekező (Gass 1985. 63.). Háy János a saját alkotói munkájából vonta le a következtetést, hogy „[e]gy idő után esetleg minden regény történelmi regény” (Háy 2005. 63.). Más szóval, „tisztán nyelvi alkotásként történetírói művek és regények nem különböztethetők meg egymástól” (White 1978. 122.). A történelmi regényt tehát vég-ső soron talán leginkább olvasási módként lehet meghatározni. Természetesen erre leginkább a cselekmény és az olvasó ideje közötti távolság ad lehetőséget.

■ HIVATKOZÁSOK

- Bahtyin, Mihail: „Az eposz és a regény”. Ford. Hetesi István. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. III. Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor, Pécs, 1997. 27–68.
- Barta János: *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről*. Akadémiai, Bp., 1985.
- Bengi László: *Az elbeszélés kihívása*. Fiatal Írók Szövetsége, Bp., 2000.
- Bényei Péter: *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.
- Cohn, Dorrit: *The Distinction of Fiction*. Baltimore, MD & London, UK: The Johns Hopkins University Press, 1999.
- Dos Passos, John: *The Best Times: An Informal Memoir*. The New American Library, New York, NY, 1968.
- Eliot, George: *Middlemarch*. Edited by W. J. Harvey. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1965.
- Esterházy Péter: *Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozös változat*. Magvető, Bp., 2013.
- Flaubert, Gustave: (1893) *Salammbó*. Édition définitive avec les documents nouveaux. G. Charpentier et E. Fasquelle, Paris, 1893.
- Fowles, John: *The French Lieutenants's Woman*. Panther Books, Frogmore, St Albans, Herts, 1970.
- Gass, William H.: *Habitations of the Word: Essays*. Simon and Schuster, New York, 1985.
- Grendel Lajos: *Élelövészet: Nem(zetiségi) antiregény*. Madách, Bratislava, 1981.
- Gyáni Gábor: *Az elveszhető múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.
- Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Franklin-Társulat, Bp., 1908.
- Háy János: „Törtregény”. *Alföld* 2005. 56. évf., 3. sz. 62–64.
- Heller Ágnes: *A mai történelmi regény*. Múlt és Jövő, Bp., 2010.
- Hernadi, Paul: (1976) *Clio's Cousins: Historiography as Translation, Fiction and Criticism*. New Literary History 1976. 8. sz. 247–257.
- Hites Sándor: *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*. Ulpius-ház, Bp., 2004.
- Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.
- James, Henry: *Selected Letters*. Edited by Leon Edel. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA – London, England, 1987.
- Kálmán C. György: *Mű- és valódi élvezetek*. Jelenkor, Pécs, 2002.
- Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom: Tanulmányok*. Szerk., utószó és jegyz.: Tóth Gyula. Szépirodalmi, Bp., 1971.
- Kemény Zsigmond: *Eszmék és jámbor óhajtasok: Válogatott publicisztikai írások*. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta Filep Tamás Gusztáv. Kriterion, Kvár, 2014.
- Kulcsár-Szabó Zoltán: (1999) *Az ellenszegülő múlt. Láng Zsolt: Bestiárium Transylvaniae*. Jelenkor 1999. 42. sz. 1286–1292.
- Laczkó Géza: *A történelmi regény és Móricz Zsigmond*. Nyugat 1922. 5. sz. 1255–1260.
- Laczkó Géza: (1937) *A történelmi regény: Elvi tanulmány mulatságos és elszomorító példákkal*. Nyugat 1937. 30. II 239–257.
- La Fayette, Madame de: *La Princesse de Montpensier*. In: *Les vingt meilleures Nouvelles françaises*. Textes choisis et présentés par Alain Bosquet. Seghers, Paris, 1956. 23–51.
- László János: *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum, Bp., 2005.
- Leavis, Q. D.: *Fiction and the Reading Public*. Chatto & Windus, London, 1965.
- Lewis, Janet: *The Trial of Sören Quist*. Alan Swallow, Denver, CO, 1959.
- Lorenz, Chris: *Lehetnek-e igazi történetek? Narratívizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat”*. Ford. Kiss Gábor Zoltán. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4: A történelem poétikája*. Kijárat, Bp., 2000. 121–146.
- Márton László: *Jacob Wunschwitz igaz története*. Jelenkor, Pécs, 1997.
- Maxwell, Richard: *The Historical Novel in Europe, 1650-1950*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Nietzsche, Friedrich: *Sämtliche Werke. Nachgelassene Fragmente 1875-1879: Kritische Studienausgabe*, 8. Hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, 8. Walter de Gruyter, München–Berlin–New York, 1988.
- Ricoeur, Paul: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil, Paris, 2000.
- Salamon Ferenc: *Dramaturgiai dolgozatok*. Franklin-Társulat, Bp., 1907.
- Searle, John: *The Logical Status of Fictional Discourse*. New Literary History 1975. 6. sz. 319–332.
- Scott, Walter: *Ivanhoe*. Edited with an Introduction and Notes by A. N. Wilson. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1986.
- Scott, Walter: (1998) *The Antiquary*. Edited by David Hewitt with an Introduction by David Punter. Penguin Books, London, 1998.
- Szegedy-Maszák Mihály: *Az újrólvasás kényszere*. Kalligram, Pozsony, 2011.

- Szilágyi István: *Hollóidő*. Magvető, Bp., 2001.
- Szilágyi Márton: (2004) *Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: Magyarország 1514-ben)*. Irodalomtörténet 2004. 83. 433–453.
- Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2013.
- Szirák Péter: *Történelem nem volt, hanem lesz: A kortárs magyar történelmi regény változatairól*. Alföld 2005. 56. évf., 3. sz. 48–53.
- Tóth Gyula: *Utószó*. In: Kemény Zsigmond: *Zord idő*. Szépirodalmi, Bp., 1968.
- Török Lajos: *Textus Viator: Irodalomtörténeti tanulmányok*. Napkút, Bp., 2012.
- Twain, Mark: *Tom Sawyer & Huckleberry Finn*. Introduction by Christopher Morley. J. M. Dent & Sons – E. P. Dutton & Co., London–New York, 1954.
- Twain, Mark: *A Life on the Missisipi; Mississippi Writings*. The Library of America, New York, 1982.
- White, Hayden: (1978) *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. The John Hopkins University Press, Baltimore, MD 1978.

